

ПИРОЖКОВ

Сергій Іванович — академік НАН України, віце-президент НАН України, голова Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України

ВЕРГУНОВ

Віктор Анатолійович — академік НААН України, директор Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України

Созінов Олександр Олександрович
(1930–2018)

ПЕРШИЙ ПРЕЗИДЕНТ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Пам'яті академіка НАН України О.О. Созінова

Статтю присвячено пам'яті видатного вченого в галузі генетики, селекції, біотехнології та агроекології, віце-президента ВАСГНІЛ (1978–1982), голови Президії Південного відділення ВАСГНІЛ — заступника голови Держ-агропрому УРСР (1987–1990), першого президента Української академії аграрних наук (1990–1996), заслуженого діяча науки і техніки України (1990), лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки (1996) та премії ім. В.Я. Юр'єва НАН України (1989), академіка НАН України та НААН України Олексія Олександровича Созінова.

Олександр Олександрович Созінов народився 26 квітня 1930 р. у с. Єржово Рибницького району УРСР (нині — Республіка Молдова) у сім'ї директора Аджамської сільськогосподарської дослідної станції Олексія Абрамовича і агронома Оксани Кирилівни. У 1936 р. родина Созінових переїхала до Одеси. Батько завідував кафедрою в Одеському сільськогосподарському інституті, а мати очолила колектив місцевої державної сортодільниці. У Созінових була чудова домашня бібліотека, завдяки якій Олександр Олександрович з раннього дитинства долучився до вітчизняної та світової літератури, зокрема в галузі селекції та генетики рослинництва [1].

У травні 1941 р. Олександр відправили на канікули до рідного села, де мешкав його прадід. Невдовзі розпочалася війна, і Єржово опинилося в зоні фашистської окупації. Хлопець рано втратив батька, який у 1941 р. загинув у боях під Нікополем, йому доводилося тяжко працювати, а в жовтні 1943 р. він потрапив до концтабору, організованого в с. Коблево. Групу юнаків і дівчат, у тому числі й Олександра, готували до відправлення в Німеччину, однак йому вдалося втекти і повернутися до Одеси. Навесні 1944 р. разом з матір'ю він опинився в селі Дачне під Одесою.

Трудову діяльність Олександр Олександрович розпочав робітником, механізатором в елітгоспі «Дачне» Одеської області

(1944–1948). У 1954 р. закінчив агрономічний факультет Одеського сільськогосподарського інституту за спеціальністю «селекція і насінництво». Цей вибір був зумовлений сімейною традицією, оскільки його батьки й пращури працювали на землі.

Після закінчення інституту О.О. Созінов працював на Вознесенській рисовій сортодільниці в Миколаївській області, але вже в 1955 р. вступив до аспірантури Всесоюзного селекційно-генетичного інституту у відділ видатного селекціонера академіка П.Х. Гаркавого, учня академіка А.О. Сапегіна. Під час навчання в аспірантурі він пройшов стажування у провідному тоді центрі селекції рослин у м. Свалев, а також в інших наукових установах Швеції [2]. Упродовж 1958–1966 рр. О.О. Созінов — спочатку молодший, а потім старший науковий співробітник, завідувач лабораторії пшениці; у 1966–1971 рр. — заступник директора; у 1971–1978 рр. — директор Всесоюзного селекційно-генетичного інституту (м. Одеса).

На долю Олексія Олексійовича випала складна місія — перетворити Інститут з форпосту так званої «мічурінської біології» на всесвітньо визнаний центр генетики і селекції рослин. Він започаткував в Інституті нові напрями досліджень, такі як клітинна біологія, цитогенетика, генетика якості зерна і генетичні основи селекції, імунотенетика, насіннезнавство, ембріогенетика, молекулярна біологія, використання математичних методів аналізу в біології. У науковому колективі панувала творча атмосфера, відбувався ефективний обмін методами, ідеями, селекційним матеріалом. Було створено міжнародний обмінний генофонд, який щороку відвідували селекціонери з різних країн і відбирали в карантинному розсаднику цікаві для них зразки насіння. Одночасно багато співробітників Інституту відвідували зарубіжні наукові установи, де поповнювали свої знання, що позитивно позначилося на результатах діяльності Всесоюзного селекційно-генетичного інституту.

У 1959 р. в Одеському сільськогосподарському інституті О.О. Созінов захистив кандидатську дисертацію на тему «Пивоварний ячмінь

на півдні України», а у 1970 р. в Українському науково-дослідному інституті рослинництва, селекції і генетики ім. В.Я. Юр'єва — докторську дисертацію «Якість зерна пшениці півдня України та шляхи його поліпшення». У 1977 р. йому було присвоєно вчене звання професора, а в 1978 р. обрано дійсним членом (академіком) АН УРСР за спеціальністю «генетика» та академіком ВАСГНІЛ.

У 1978–1982 рр. О.О. Созінов був першим віце-президентом ВАСГНІЛ; у 1981–1987 рр. очолював Інститут загальної генетики ім. М.І. Вавилова АН СРСР (м. Москва), був віце-президентом Всесоюзного товариства генетиків і селекціонерів ім. М.І. Вавилова. ВАСГНІЛ тоді була фактично окремою «державою», під управлінням якої перебували сотні наукових установ, безліч господарств, понад мільйон гектарів землі. Робота в Інституті загальної генетики ім. М.І. Вавилова АН СРСР дала змогу Олексію Олексійовичу заглибитися в проблеми фундаментальної науки, познайомитися з видатними науковцями світового рівня з різних країн, брати участь у багатьох міжнародних конгресах. В інституті розгорталися дослідження з генетики популяцій, цитогенетики, генетики рослин, генетичної інженерії, генетики людини тощо. У 1985 р. його запросили до всесвітньо відомого Інституту селекції у м. Кембридж (Велика Британія) [3]. Майже відразу після Чорнобильської катастрофи Інститут долучився до досліджень генетичних наслідків цієї трагедії.

Саме в Інституті загальної генетики ім. М.І. Вавилова АН СРСР О.О. Созінов заснував власну наукову школу — біохімічної і молекулярної генетики рослин. До неї належить велика група вчених, які фактично започаткували дослідження з поліморфізму білків і ДНК рослин, проте деякі з них захистили дисертації в інших країнах світу, а деякі долучилися до цього наукового напрямку вже будучи кандидатами або докторами наук в інших галузях. Серед його учнів можна назвати таких талановитих учених, як Є.В. Ананьєв, Ю.О. Асика, М. Біто, О.К. Гапоненко, Г.В. Глазко, Ц.О. Єгоров, Г.В. Заякіна, М.М. Іллічев-

ський, О.Л. Кензіор, В.Г. Козлов, Є.В. Метаковський, О.Ю. Новосельська, М.Г. Парфентьев, В.М. Панін, О.С. Рустанбеков, А. Семихатський, О.П. Сидоренко, Т.О. Собко, А.І. Стаканова, Г.А. Узікова та ін.

У 1987–1990 рр. О.О. Созінов обіймав посаду голови Президії Південного відділення ВАСГНІЛ (м. Київ), заступника голови Держагропрому УРСР. Упродовж 1987–1992 рр. він — віце-президент ВАСГНІЛ, завідувач відділу прикладної генетики і біотехнології Південного відділення ВАСГНІЛ.

У цей період в Україні розпочалася робота з реформування аграрної науки. На той час сільськогосподарські установи підпорядковувалися 14 відомствам, що ускладнювало ефективне наукове забезпечення провідної для України галузі. Починаючи з 1988 р. Олексій Олексійович розгорнув активну діяльність, спрямовану на створення Української академії аграрних наук, яка мала об'єднати весь аграрний науковий потенціал України. У Москві цю ідею сприйняли досить насторожено, але врешті-решт рішення про створення Академії було прийнято в 1990 р. На засіданні Загальних зборів членів новоствореної УААН (нині — НААН України) О.О. Созінова було обрано академіком УААН по Відділенню рослинництва і селекції (генетика і селекція) і першим її президентом. До новоствореної Академії увійшли майже всі аграрні наукові установи, які до того підпорядковувалися різним відомствам, у тому числі й ті, що територіально перебували в Україні, але підпорядковувалися Москві.

УААН досить швидко стала визнаним центром аграрної науки України. Її створення відіграло важливу роль у збереженні аграрного наукового потенціалу в Україні. Помітно зростало фінансування науки, зміцнювалася її матеріально-технічна база. Членом Президії УААН Олексій Олексійович Созінов був упродовж 1990–2001 рр. [1].

У 1992 р. за ініціативою О.О. Созінова було організовано новий Інститут агроєкології та біотехнології УААН. Його головним завданням стало створення наукової бази для переходу агросфери України ХХІ ст. на принципи

сталого розвитку. Це зумовило залучення до роботи провідних науковців з різних галузей науки, таких як ґрунтознавство, агрохімія, землеробство, радіоекологія, ботаніка, вірусологія, радіологія, генетика, біотехнологія, екологія тварин, селекція та ін. Інститут став головною установою Науково-методичного центру «Агроєкологія», у складі якого почали діяти центри агрохімії і вірусології. Згодом Інститут перетворився на провідний науковий центр України з комплексного вирішення проблем переходу сільського господарства на шлях сталого розвитку за обмеженості ресурсів. З цією метою було розроблено методи раціонального природокористування, підвищення якості продукції, збереження агроландшафтів і створення на цій основі оптимальних умов для нормального життя сільського населення.

Відстоюючи ідеї сталого розвитку, Олексій Олексійович багато уваги приділяв підготовці фахівців-екологів, здатних сформулювати нову агросферу в Україні. За його ініціативою в 1994 р. засновано кафедру агроєкології Національного аграрного університету (нині — Національний університет біоресурсів і природокористування України), яку він очолював упродовж багатьох років.

З 1994 р. О.О. Созінов був членом Президії НАН України, від 2004 р. — радником Президії НАН України, а в 1996–1999 рр. — в.о. академіка-секретаря Відділення загальної біології НАН України.

З 2002 р. О.О. Созінов — завідувач відділення Інституту агроєкології та біотехнології НААН України, головний науковий співробітник Інституту захисту рослин НААН України, професор Національного університету біоресурсів і природокористування. з 2004 р. був завідувачем лабораторії молекулярної генетики рослин Інституту клітинної біології та генетичної інженерії НАН України, яку з 2008 р. переведено до Інституту харчової біотехнології та геноміки НАН України. Він був також головою Комісії НАН України з питань організації діяльності наукових об'єктів, що становлять національне надбання. В Інституті захисту рослин О.О. Созінов заснував неформальну

групу, яка продовжила роботи з вивчення проблем агросфери, або точніше, мегаагроекосистеми України, до якої належить майже 70% території країни і яка впливає на умови життя усього населення.

Академік Олексій Олексійович Созінов — учений з широким науковим світоглядом, автор фундаментальних досліджень з генетики і селекції культурних рослин, визнаний у світі фахівець з питань якості зерна, автор фундаментальних положень, які мають принципове значення для розроблення генетичних основ селекції. Вивчивши особливості генетичного контролю біосинтезу запасних білків злаків, він уперше встановив характер спадковості електрофоретичних компонентів цих білків. На основі генетичного аналізу, проведеного на великій кількості експериментального матеріалу, розробив принцип використання алейних варіантів кластерів родинних генів як генетичних маркерів. Аналіз з використанням таких маркерів дав змогу встановити закономірності формування стійкості асоціацій генів, які зумовлюють адаптацію генотипів до певних умов життя, а також виявити зв'язок алейних варіантів блоків компонентів запасних білків з рівнем вираження господарсько цінних ознак. Ці дослідження стали основою для розроблення нових підходів цілеспрямованого одержання вихідного матеріалу та відбору генотипів у процесі селекції, а також у вивченні еволюції злаків.

О.О. Созінов сформулював гіпотезу міжлокусних асоціацій, зокрема для запасних білків пшениці, що увійшла до світового фонду загальної генетики. Розробки з маркування молекулярно-генетичними маркерами різних сортів є принциповим моментом у сучасному сортовипробуванні. Він дослідив особливості формування коадаптивних асоціацій генів у геномах культурних і диких злаків. Опрацьована ним та його школою генетична класифікація проламінів здобула міжнародне визнання, а спосіб ідентифікації генотипів сортів і форм культурних рослин за локусами запасних білків став важливим фактором розвитку сучасного насінництва і сортовипробування [4].

Останніми роками Олексій Олексійович активно працював над проблемами геноміки, агросфери ХХІ ст., збереження біорізноманіття і довкілля в контексті сталого розвитку, обґрунтуванням необхідності дослідження агросфери України як єдиної системи, що визначає якість умов життя усіх громадян нашої країни.

О.О. Созінов — автор і співавтор 12 сортів сільськогосподарських культур, отримав 19 авторських свідоцтв та патентів. У його науковому доробку налічується 745 наукових праць, у тому числі 8 монографій. У цих роботах узагальнено великий експериментальний матеріал і сформовано нові підходи до вирішення завдань генетики, селекції та загального рослинництва. У 1989 р. монографію О.О. Созінова «Полиморфизм белков и его значение в генетике и селекции» (1985) було удостоєно премії ім. В.Я. Юр'єва НАН України. Під його керівництвом підготовлено 34 кандидати і 9 докторів наук. Основні напрями наукових розробок ученого — генетика і селекція сільськогосподарських рослин; агрофітоценози, агробіотехнологія, екологічні проблеми сільського господарства; біологія, морфологія, анатомія та цитологія сільськогосподарських тварин, насінництво тощо [1].

Тривалий час О.О. Созінов був членом комітетів з присудження Ленінських і Державних премій СРСР, Державних премій України в галузі науки і техніки, а також Президії ВАК України. Його двічі обирали президентом Українського товариства генетиків і селекціонерів ім. М.І. Вавилова. Він був членом Комісії з питань аграрної та земельної реформи при Президентові України, Комісії з розробки Національної програми розвитку сільськогосподарського виробництва на 1995–2005 рр., Державної комісії з питань реорганізації в галузі науки, Національної комісії з біоетики, членом багатьох іноземних академій аграрних наук, входив до складу Міжнародного товариства хімії зерна, Європейського товариства селекціонерів, Американської асоціації хімії зерна, Канадського товариства генетиків.

З 1980 по 2001 р. Олексій Олексійович був головним редактором міжнародного журналу

«Цитологія і генетика», головним редактором збірника наукових праць «Агроекологія і біотехнологія», членом редколегій багатьох вітчизняних та зарубіжних часописів з питань генетики, селекції, біотехнології, загального рослинництва, насінництва.

Наукову і громадську діяльність академіка О.О. Созінова було відзначено високими державними нагородами — орденами Леніна (1973), Жовтневої революції (1977), Трудового Червоного Прапора (1971), «За заслуги» III ст.

(2000), Почесними грамотами Верховної Ради і Кабінету Міністрів України, НАН України, НААН України та іншими відомчими нагородами. Він — лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1996), заслужений діяч науки і техніки України (1990).

Олексій Олексійович Созінов пішов із життя 4 серпня 2018 р., але пам'ять про цю добру, чуйну, порядну людину, непересічного вченого і відповідального керівника назавжди залишиться в серцях усіх, хто його знав.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Созінов Олексій Олексійович*: біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1954–2009 рр. До 80-річчя від дня народження. Упоряд. В.А. Вергунов, Т.Ф. Дерлеменко, О.П. Анікіна, Л.А. Кириленко, В.М. Товмаченко, В.Ю. Соколов; наук. ред. В.А. Вергунов. К.: Аграр. наука, 2010.
2. Боровских И.В. (сост.). *Созінов Алексей Алексеевич*. Материалы к биобиблиографии деятелей с.-х. науки. М.: ВАСХНИЛ, ЦНСХБ, 1980.
3. Созінов Олексій Олексійович. *Українська Радянська Енциклопедія*. 2-ге вид. К., 1983. Т. 10. С. 292.
4. Созінов Алексей Алексеевич. В кн.: *Биологи: биограф. справочник*. К.: Наукова думка, 1984. С. 583–584.